

महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा मराठी असूनही नाइलाजाने मराठी ऐवजी इंग्रजीचा वापर करावा लागतो असे म्हणणारी मंडळी मुख्यतः विज्ञान आणि कायदा या दोन विषयांबाबत मराठीला मर्यादा आहेत असे बोलतात. याबाबत माझे अनुभव वेगळे आहेत.

माझे मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण हिंदी मध्ये झाले. म्हणजे भाषा म्हणून इंग्रजी उत्तम येत असली तरी शिक्षणाची भाषा हिंदीच होती. कॉलेजात गेल्यावर लक्षात आल की इथून पुढे शिक्षणाची भाषा इंग्रजी असणार. ते साठच दशक चालू होत. नुकतेच चीनी आक्रमणात आपण हरलेलो होतो. देशप्रेम या शब्दाच्या कक्षेत बसणा-या ज्या कांही भावना आणि विचार उचंबळू शकतात त्या सर्व माझ्या मनात येऊन गेल्या. आणि आपण इथून पुढे आपली शिक्षणाची भाषा हिंदीच ठेवायची- त्यासाठी वाटेत तितकी ज्यादा मेहनत करायची असा निश्चय केला.

याला पहिला सुरंग लागला तो आर्थिक प्रश्नाचा. फिजिक्स आणि केमिस्ट्रीची हिंदीतील पाठ्यपुस्तक विकत आणली पण त्याने समाधान होईना म्हणून इंग्रजी पुस्तक पण विकत आणावी लागली. गणिताच हिंदी भाषिक पुस्तक नव्हतच. पुरक पुस्तकं सगळी इंग्रजीतूनच उपलब्ध.

दुसरा तोटा असा होता कि ज्या माझ्या आईवडिलांनी मॅट्रिक पर्यंतच्या अभ्यासात मदत केली होती ते चक्क बाजूला झाले ("लई हिंदी वाचल, आता वास!" - कारण त्यांचे शिक्षण मराठीतून.)

तरीही अशी पद्धत ठेवली कि ज्यादा तास लायब्ररीत बसायचे. आठ-दहा इंग्रजी पुस्तकातून विषय समजून घ्यायचे. त्या पुस्तकांच्या मदतीने तिथेच बसून इंग्रजीमध्ये नोट्स काढायच्या, मग घरी येऊन त्या हिंदीत भाषांतरित करून हिंदी नोट तयार करायच्या. वहांचा खर्च दुप्पट झाला. हा ज्यादा खर्च आपण घरावर टाकतो म्हणून इतर ब-याच वैयक्तिक बाबींवर तो कमी करायचा. असा दिनक्रम सुरू झाला.

वर्गात पुढे रहायच्या ईर्ष्येने पहिल्या तीन महिन्यातच निम्म्या अभ्यासक्रमाच्या माझ्या नोट्स दोन्ही भाषेत तयार झाल्या. तेंव्हा मला जाणवले की हे काम कांही फार कठीण नाही. त्याकाळी कॉलेजच्या पहिल्या दोन वर्षांमध्ये पेपर हिंदीतून लिहिण्याची मुभा होती. त्यातल्या त्यांत कमी हुषार किंवा ज्यांना आपण आर्थिक कारणामुळे इंटर नंतर अभ्यास सोडून देणार आहोत हे माहीत असायचे तीच मुल हिंदीतून पेपर लिहायची. पेपर तपासतांना त्यांच्या पेपरकडे पहाण्याचा परीक्षकाचा दृष्टीकोनही तसाच असायचा. शिवाय क्लास मधली लेक्चर्स इंग्रजीतून असल्यामुळे त्यांना विषय नीट कळत नसे. एकूण सर्व बाजूंनी पहाता त्यांची परीक्षेत घसरण होणार हे नक्की ठरलेल असायचे.

तेंव्हा आम्हाला बसु नांवाचे एक शिक्षक फिजिक्स फार छान शिकवायचे. एकदा त्यांनी फर्मान सोडले - घरी कांही स्वतःचा अभ्यास करत असाल तर तो तपासयाला आणून हजर करा. ट्यूटोरियलच्या वर्गात दहापंधराच मुल. त्यांत माझी एकटीची हिंदी भाषिक वही पाहून ते उखडलेच. आमची बरीच वादावादी झाली. एरवी तू बोर्डात नंबर काढून कॉलेजचे नांव उंच करू शकशील अस त्यांनी कळवळून सांगितले. माझा बचाव एकच - हिंदीतून शिक्षण घेण्यांत खूप अडचणी येतील हे मान्य पण माझ्या सारख्या हुषार (!) मुलांनीच त्यातून वाट नाही दाखवली तर इतरांना ती वाट सोपी कशी होणार? शेवटी निव्वळ माझ हस्ताक्षर चांगल म्हणून पुढचे तीन महीने त्यांनी माझ्या हिंदी नोट्स तपासून द्यायच्या कबूल केल. मग त्यांनी विचारले की तू पेपरांत अॅटम च भाषांतर कांय लिहिणार? $V = u + ft$ या समीकरणा च भाषांतर कस करणार ? मी सांगितले की समीकरण तसच इंग्रजी लिपीत लिहीन आणी अॅटम च भाषांतर करायची कांय गरज आहे? मी चक्क सोडियम

चा एक atom व क्लोरीन चा एक atom मिळून मिठाचा एक molecule बनतो अस लिहीन. तेंव्हा त्यांनी मला एक विचित्र नियम सांगितला. जर एखाद्याला हिंदी भाषेत पेपर लिहायचा असेल तर ज्या ज्या इंग्रजी शब्दांची पर्यायी शब्दावली युनिव्हर्सिटी ने घोषित केली आहे तिथे तिथे तो हिंदी शब्दच वापरला पाहिजे. तिथे इंग्रजी शब्द वापरला तर मार्क कापले जातील. मग atom हा शब्द अॅटम असा देवनागरीत लिहून चालेल कां? त्यांचही उत्तर नाही. पुढे त्यांनी वेगळा मुद्दा मांडला. ते म्हणाले कदाचिल तू सर्व शब्दावली पाठ करशील. पण माझ कांय ? मी तर बंगाली आहे, ते सोड पण तुमच्या इतर हिंदी शिक्षकांना सुद्धा पूर्ण शब्दावली येत नाही. मग आम्ही तरी कुठे काटेकोर पणे तुमचे हिंदी पेपर वाचणार ? सरासरीच्या हिशोबाने मार्क देऊन टांकू. नाहीतरी कोणताही फार हुषार विद्यार्थी हिंदीतून पेपर लिहितच नाही.

हा नियम बदलता येणार नाही कां? याला त्यांच उत्तर नाही अस होत. मात्र ते स्वतः युनिव्हर्सिटीला हा मुद्दा लिहून कळवतील, मुलांना वाटेल तिथे ते शब्द इंग्रजी मध्ये लिहू द्यावे यासाठी प्रयत्न करतील अस त्यांनी कबूल केल. पण त्याचा उपयोग झाला नाही. नंतर मी ही हा आग्रह सोडून दिला आणि इंग्रजी कडे वळले. हिंदी मध्ये विज्ञान - विषयक पुस्तके (विशेषतः पूरक पुस्तके) तयार झाली नाहीत आणि त्या भाषेचा ह्रास होत आहे त्याला मी(च) कारणीभूत आहे, मी त्यावेळी जिद्द दाखवली असती तर आज जगाच्या नकाशावर हिंदीचा बोलबोला झाला असता अशी माझी अजूनही ठाम खात्री आहे.

नोकरीत शिरल्यावर माझ पहिल व्हिल पोस्टिंग म्हणजे असिस्टंट कलेक्टर. त्यांत रेव्हेंयू कोर्ट म्हणून खूप काम पहाव लागत. रेव्हेंयू, टेनन्सी, वतन कायदा इत्यादि कित्येक कायद्यांखाली केसेस चालवून निवाडा करावा लागतो. पक्षकार खेडोपाड्यातले येतात. आपली शहरी मराठी सुद्धा त्यांच्या दृष्टीने कोण अगम्य ! मग इंग्रजीच विचारायलाच नको. पुनः माझ देशप्रेम वगैरे उफाळून आले.

मी माझे न्यायालयीन निकाल मराठीत लिहायला सुरवात केली. वकीलांना आर्ग्युमेंट मराठीत करायला सांगितल तर त्यांची प्रतिक्रिया दोन्ही त-हेची होती - कुणी बरे म्हणायचे, कुणी त्रासायचे. माझे सुद्धा शंभर टक्के निकाल मराठीतून नव्हते. पण खूपसे होते. तो युनिव्हर्सिटीचा नडलेला नियम मी यावेळी धुडकावून लावला. मला जिथे वाटले कि मराठी शब्द क्लिष्ट आहे तिथे मी चक्क इंग्रजी शब्द कधी देवनागरीत तर कधी रोमन लिपीत वापरायची. कधी कधी एका भाषेतून निकाल लिहितांना गरज वाटल्यास पूर्णच्या पूर्ण वाक्य किंवा उतारा दुस-या भाषेत असायचा. पण ही पद्धत पक्षकारांना खूप सोईची होती. असा मला कित्येक पक्षकारांनीच बोलून दाखवला.

माझ्या निकाल दिलेल्या कित्येक केसेस हायकोर्टापर्यंत जाऊन आल्या आहेत. वकील सांगत की आम्हाला त्याची Authentic English copy करून घावी लागते. त्याचा भुर्दंड पक्षकारांना बसतो (कारण ते Authentic भाषांतर करण्याची फी पण मोठी असते). शिवाय त्यांतली कांही Authentic भाषांतरे मी बघितली आहेत आणि त्याबद्दल मी पूर्ण समाधानी नाही. कधी कधी माझ्या निकाला विरुद्ध ज्या अपेलेट कोर्टात केस गेली पण जिथे Authentic English copy देण्याचे बंधन नव्हते, तिथले वरिष्ठ अधिकारी मला म्हणत, मराठीतून कांय लिहिलेस? तो निकाल वाचून काढणे म्हणजे सुद्धा किती डोकेदुखी! म्हणजे पक्षकारांना सोईची पण अधिका-यांनी मात्र उगीचच गैरसोय मानून घेतलेली. पण याची दुसरीही बाजू आहे कित्येकदा कायद्याचा मुद्दा समजावून घेतांना मराठी मधले पुस्तकच अगम्य असायचे मग मूळ इंग्रजी वाचून काढावे लागे. अशावेळी तो सेक्शनच उद्धृत करावा लागला तर तो मी इंग्रजीतच करीत असे. पण मनांन खंन राहून जायची - ही कायद्याची भाषा सोपी कां नाही करत? मराठीतून वाचलेली - कायद्याची कित्येक कलम अशी - आहेत जी मी कितीतरी सोप्या पद्धतीने - सोप्या भाषेत - आणि कायद्याच्या मुद्देसूदपणाला धक्का न लागू देता - लिहू शकते. म्हणूनच या दृष्टीने प्रयत्न व्हावेत असे मला वाटते.

तरीही असिस्टंट कलेक्टर हवेली, कलेक्टर सांगली आणि कमिशनर नाशिक या तीनही कार्यकाळात मला कोर्ट म्हणून भरपूर काम कराव लागल आणि मराठीत निकाल लिहिण कठिण नाही अस माझ ठाम मत आहे. आपण एखादं इंग्रजी वाक्य वाचतो- त्या वाक्याची इंग्रजी स्टार्डिलची व्याकरणीय मांडणी आपल्या डोक्यांत ठसलेली असते. मराठीचे व्याकरण नितांत वेगळे आहे. तरीही भाषांतर करतांना आपण इंग्रजीतील शब्दांची मांडणी आपल्या मराठी वाक्यांत जशीच्या तशीच ठेवायचा प्रयत्न करतो. मग ते मराठी वाक्य क्लिष्ट होत. एक उदाहरण पहा " From all the evidence placed before me, I have come to a conclusion that- च भाषांतर "जे सर्व पुरावे माझ्या पुढे ठेवण्यांत आले, त्यावरून मी अशा निष्कर्षाप्रत आले आहे की" - पण हेच भाषांतर वेगळ्या त-हेने करता येते- माझ्या समोर आलेल्या एकूण पुराव्यांवरून मला असे वाटते की -असे लिहिता येते. इंग्रजीतील conclusion या शब्दाचं शब्दशः भाषांतर मराठी वाक्यात आलेच पाहिजे असा हट्ट असेल तर -मी असा निष्कर्ष काढला की- असे फारतर म्हणावे.

सांगलीत असतांना अणुविज्ञान या विषयावर मी अकरा व्याख्यानांची एक मालिका प्रस्तुत केली होती. त्याही वेळी त्यांत मला क्वचितच इंग्रजी शब्द वापरावे लागले. कित्येक विद्यार्थ्यांनी सोपी व प्रभावी भाषा म्हणून तिचे स्वागत केले. यावरून माझी खात्री झाली आहे की विज्ञान विषय मराठीतून हाताळणे ही कांही कठिण गोष्ट नाही.

मात्र माझ्या निकालात भाषा सोपी असली तरी तिचा अर्थ स्पष्ट असेल व त्यांतून संभ्रम निर्माण होणार नाहीत ही काळजी मी घेतली. मराठी भाषेच्या वापराबाबत अजून एक मुद्दा नमूद करावासा वाटतो. कांही काळापूर्वी "घातचक्र" नांवाची अरुण गद्रे यांची कादंबरी वाचली. मेडिकल कॉलेज मध्ये मार्काचे रॅकेट, त्यातून उच्च व उच्चतम स्पेशलायझेशन साठी निर्माण होणा-या स्पर्धा, त्यांचे किळसवाणे रूप इत्यादीच्या पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी आहे आणि विशेष म्हणजे लेखक स्वतः डॉक्टर आहेत त्यामुळे हे विश्व त्यांच्या जवळच्या परिचयाचे असणार. कादंबरीत एका मागासवर्गीय मुलाचे पात्र पण आहे. सर्व विषय नीट समजत असून, ॲनॉटमी व डिसेक्शन या विषयांमध्ये हातखंडा असूनही परीक्षेत उत्तम, उच्चभ्रू, भारदस्त इंग्रजी भाषेत पेपर लिहिता येत नसल्यामुळे आणि प्रॅक्टिकल परीक्षेत तश्या इंग्रजीत उत्तरे देणे तर त्याहूनही अशक्य असल्याने तो परीक्षेत पास होऊ शकत नाही. कादंबरीच ती ! पण मला खात्री वाटते की आज अशी कित्येक मुले मेडिकल मध्ये असतील. त्यांना कांही डिग्री घेऊन लगेच फॉरेनला जायचे नाही की वर्ल्ड बँकेची नोकरी करायची नाही. त्यांनी मराठीत पेपर लिहायला व हवा तिथे इंग्रजी शब्द रोमन अगर देवनागरी लिपीत लिहायला कां हरकत असावी? त्यांना प्रत्यक्ष विषय किती आला हे जर जास्त महत्वाचे आहे तर त्यांना त्यांची परिचित भाषा वापरू द्यायला कांय हरकत आहे? पण ग्रेच्या ॲनॉटॉमी मधल्या प्रत्येक शब्दाला पर्यायी मराठी शब्द सांपडत नाही, अशी शब्दावली तयार होत नाही आणि ती शब्दावली परीक्षकांना पाठ होत नाही तोपर्यंत ॲनॉटॉमीचा पेपर मराठीत लिहायला परवानगी नाही असे आपण म्हटले तर या मुलांच्या प्रश्नाची तड कशी लागणार? आणि माय मराठीची वाढ तरी कशी होणार?
